

MÖVZU № 1. «1946-1991-ci illin I yarısında ərdə Azərbaycanın hüquq tarixi».

P L A N :

GİRİŞ

1. 1946-1985-ci illərdə məəllələşdirmə siyasəti və Konstitusiya islahatları.
2. 1985-1991-ci ilin birinci yarısında hüququn inkişafı.

NƏTİCƏ

GİRİŞ

Respublikanın ictimai-siyasi həyatında mövcud siyasi sistemin əsas prinsiplərinə – təkpartiyalılığa, Kommunist partiyasının bütün dövlət təsisatları üzərində amirliyinə toxunmadan ictimai təşkilatların, xalq hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini nisbətən canlandırmaq üçün şərait yaradıldı. Bəzi operativ məsələlərdə idarəçilik mərkəzdən yerlərə keçirildi. Xarici siyasət sahəsində yeni istiqamətlərin formalaşdırılması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirildi. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyanın iki qütbə – sosializm və kapitalizm qütblərinə parçalanması daha da sürətləndi. Sosializm düşərgəsinə daxil olan ölkələrlə siyasi və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər görüldü. Bir sıra kapitalist dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr quruldu və bərpa edildi. Prinsip etibarilə yeni dövlətlərarası münasibətlərin həyata keçirilməsində 1949-cu ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, eləcə də İqtisadi Qarşılıqlı Yardım Şurası mühüm rol oynadı. Lakin elm və mədəniyyət sahələri, eləcə də iqtisadiyyatın müəyyən sahələri istisna olmaqla, bütün müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın xarici siyasət sahəsindəki hüquqları xeyli məhdudlaşdırıldı (bununla belə, slavyan respublikalarına bəzi səlahiyyətlər verilmişdi).

1. 1946-1985-ci illərdə məcəllələşdirmə siyasət i və Konstitusiyaya islahatları.

2.

Müharibədən sonrakı illərdə siyasi recim cəmiyyət üzərində öz nəzarətini daha da şərtləşdirdi. İdeologiyanın, rəhbər dövlət və partiya kadrlarının formalaşmasına baxışlar kökündən dəyişdirildi. Milli-patriotik motivlər, rəhbərə sitayiş və s. kimi elementlər gücləndirilirdi. Çoxsaylı siyasi rəmlər, mülki və hərbi rütbələr, adlar meydana çıxdı. Dövlət Müdafiə Komitəsi ləğv olundu. 1946-cı ilin iyulunda amnistiya verildi. Xalq komissarlıqları nazirliklərə, Fəhli-kəndli qızıl ordusu Sovet silahlı qüvvələrinə, ÜİK (B)P- Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına çevrildi. Köhnə partiya orqanları ilə yanaşı birbaşa federal hökumətə tabe olan yeni strukturlar yaradıldı. Partiyanın MK-nın Katibliyinin və Kadrlar idarəsinin rolu artırıldı. Bununla yanaşı, xalq təsərrüfatının bərpası üzrə geniş miqyaslı işlərin həyata keçirilməsinə başlandı. 1946-cı ilin martında təsdiq edilmiş xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafına dair beşillik plan 1950-ci ilin əvvəllərində sənaye istehsalının əsas göstəriciləri üzrə vaxtından əvvəl yerinə yetirilirdi.

1947-ci ildə işə məhsulları və birinci növbədə zəruri olan predmetlər üzrə kartoçka sistemi ləğv olundu və pul islahatı keçirildi. Sənaye istehsalı və kənd təsərrüfatının texniki təchizatı müharibədən əvvəlki vəziyyətə nisbətən xeyli yaxşılaşdırıldı.

Eyni zamanda inzibati- amirlik üsuli-idarəsinin güclənməsi, deklarativ olaraq verilmiş «demokratik» hüquqların çoxunun təmin olunmaması insanların ictimai-siyasi həyatda, dövlət idarəçiliyində iştirakına ciddi maneələr törədirdi. «Xalq hakimiyyəti» orqanlarına seçkilər formal, inzibati nəzarət, hətta təzyiq altında keçirilirdi.

Mərkəzi hökumətin şovinst siyasəti və ermənilərin məkrli planlarına dəstəyi sayəsində 1948-56-cı illərdə 200 mindən artıq azərbaycanlı öz tarixi etnik torpaqlarından – vaxtilə ermənilər tərəfindən ələ keçirilmiş Qərba Azərbaycan ərazilərindən deportasiya edilmişdi. İlkin olaraq 1947-ci il dekabrın 13-də SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 sayılı qərar çıxardı. 1948-ci il 10 mart tarixli digər bir qərarla azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından köçürmə işini həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyənləşdirirdi və 3 il (1948-50) ərzində köçürüləcək azərbaycanlıların konkret sayı göstərildi.

Azərbaycanlı əhalinin və kolxozçuların Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsini nəzərdə tutan ittifaqın Nazirlər Sovetinin qərarlarında azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərdən, yaşayış evlərindən xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadəyə icazə verilmişdi.

Azərbaycanlıların zorla öz doğma yerlərindən köçürülməsi – onlara qarşı soyqırım və etnik təmizləmənin həyata keçirilməsi ilə Ermənistanda, daha sonra isə Gürcüstanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmiş qədim Azərbaycan torpaqlarında toponimlərin özgələşdirilməsinə, azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsinə geniş rəvac verildi. «Milli bərabərlik»dən, «beynəlmiləçilik»dən danışan Mərkəzin şovinst hakimiyyətinin təmsilçiləri Azərbaycan xalqına qarşı diskriminasiya siyasəti həyata keçirir, azərbaycanlıları Ermənistandakı öz əzəli torpaqlarından deportasiyaya məruz qoysa da, ermənilərin Azərbaycanda sayının artırılmasını və onların burada daha firavan yaşamasını təmin etmək üçün genişmiqyaslı işlər görürdülər.

50-ci illərin ortalarında ictimai-siyasi ab-havanın mülayimləşməsi şəraitində respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasına təşəbbüs edildi. Mətbuatda keçirilmiş açıq müzakirənin yekununda – 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci il Konstitusiyasına respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dilində aparılması üçün

konkret tədbirlər görüldü. Respublikanın dövlət bayrağı, dövlət himni dövlət gerbi haqqında yeni qanunlar qəbul edildi.

Ölkədə yeni kütləvi tədbirlər, islahatlar, partiya və cəmiyyətdə nüfuz qazanmaq məqsədi daşıyan dəyişikliklər başladı. 1956-cı ilin 30 iyununda qəbul edilən «Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrini aradan qaldırmaq haqqında» qərarla stalinizm tənqid olundu, onun təzaürləri göstərildi, lakin şəxsiyyətə pərəstişi törədən səbəblər, mövcud recim üçün əlverişli olmadığından tam açıqlanmadı. Partokratik inzibati amirlik üsuli-idarəsinin ictimai tərəqqiyə əngəl olan, köhnə siyasi bürokratiya sisteminin ifrat cəhətlərini aradan qaldırmağa cəhdlər edildi. Repressiya illərində cəzaya məruz qalanların işlərinə yenidən baxılması üçün komissiyalar təşkil olundu. Humanist bir proses olsa da, siyasi kampaniya kimi planlaşdırılan bəraətvermə prosesi repressiyalarda stalinizmi təqsirləndirmək, hakim partiyayı, sovet siyasi sisteminin nüfuzunu qorumaq, ona xalqın inamının itməməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Respublikanın ictimai-siyasi həyatında mövcud siyasi sistemin əsas prinsiplərinə – təkpartiyalılığa, Kommunist partiyasının bütün dövlət təsisatları üzərində amirliyinə toxunmadan ictimai təşkilatların, xalq hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini nisbətən canlandırmaq üçün şərait yaradıldı. Bəzi operativ məsələlərdə idarəçilik mərkəzdən yerlərə keçirildi.

Xarici siyasət sahəsində yeni istiqamətlərin formalaşdırılması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirildi. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyanın iki qütbə – sosializm və kapitalizm qütblərinə parçalanması daha da sürətləndi. Sosializm düşərgəsinə daxil olan ölkələrlə siyasi və iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər görüldü. Bir sıra kapitalist dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr quruldu və bərpa edildi. Prinsip etibarilə yeni dövlətlərarası münasibətlərin həyata keçirilməsində 1949-cu ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, eləcə də İqtisadi Qarşılıqlı Yardım Şurası mühüm rol oynadı. Lakin elm və mədəniyyət sahələri, eləcə də iqtisadiyyatın müəyyən sahələri istisna olmaqla, bütün müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın xarici siyasət sahəsindəki hüquqları xeyli məhdudlaşdırıldı (bununla belə, slavyan respublikalarına bəzi səlahiyyətlər verilmişdi).

«Ümumxalq dövləti» doktrinası «kommunizm cəmiyyətin keçid» məfkurəsi kontekstində formalaşdı. Bu isə sosializm cəmiyyətinin sosial bazasının mühüm dərəcədə transformasiyasını, müxtəlif siniflər və təbəqələr, həmçinin şəhər və kənd arasında fərqlərin silinməsinə ehtiva edirdi. Dövlət idarəçiliyində kollegial və demokratik başlanğıcların genişləndirilməsi və sonradan onun «xalq ictimai özünüidarəetməsi»nə çevrilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu xüsusda dövlətə və iqtisadiyyata rəhbərlikdə seçilən texnokratik tendensiyanın «partiyalılıq» kimi ideoloji doktrina ilə toqquşması baş verdi. 70-ci illərin ortalarına yaxın liberal və texnokratik tendensiyaların sənəməsi ilə bu ziddiyyət həll edilmiş oldu.

70-ci illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Dövlət təsisatlarının təkmilləşdirilməsini, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, kənd təsərrüfatının, elm və mədəniyyətin daha mütərəqqi üsullarla inkişaf etdirilməsini, yeni texnologiyanın bütün sahələrə tətbiqini, qanunvericiliyin formalaşan yeni ictimai münasibətlər zəminində forma və məzmun etibarilə yeniləşdirilməsini nəzərdə tutan həmin dəyişikliklərin əksəriyyəti 1978-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Konstitusiyasında öz inikasını tapdı.

1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyası və bu Konstitusiyaya görə dövlət aparatının xüsusiyyətləri

60-cı illərin sonunda kommunizm cəmiyyətinə sürətli keçid ideyası tədricən yeni formulaların içərisində əriyir. Qanunçuluğun gücləndirilməsi, ictimai işlərin idarə edilməsinə vətəndaşların fəal cəlb olunması, ictimai təşkilatların rolunun yüksəldilməsi, vətəndaşların birliyinin möhkəmlən-dirilməsi və ictimai özünüidarənin artırılması kimi fikirlər daha tez-tez söylənilməyə başladı.

70-ci illərin əvvəllərində «inkışaf etmiş sosializm» cəmiyyəti üçün yeni Əsas qanunun işlənilib hazırlanması zərurəti ortaya çıxmışdı. Sovetlər birliyində yeni, sayca üçüncü Konstitusiyaya layihəsi üzərində uzun işləmələrdən sonra, 1977-ci il oktyabrın 7-də bu Konstitusiyaya qəbul edildi. Konstitusiyada «inkışaf etmiş sosializm cəmiyyətinin» qurulması, «ümumxalq dövlətinin» yaradılması Kommunist partiyasının «rəhbər və istiqamətverici» rolu və s. əks etdirilmişdi. Onun tərkibinə yeni fəsillər – cəmiyyətin siyasi sistemi, sosial inkışaf və mədəniyyət, xarici siyasət, xalq deputatının statusu kimi fəsillər, eləcə də giriş hissəsi (preambula) daxil edildi.

Əvvəlki Konstitusiyadan fərqli olaraq, 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycanın sosialist ümumxalq dövləti olması, bütün hakimiyyətin xalqa məxsusluğu, dövlət hakimiyyətinin xalq tərəfindən siyasi sistemin əsasını təşkil edən sovetlər vasitəsilə həyata keçirilməsi, iqtisadi sisteminin əsasını istehsal vasitələri üzərində sosialist mülkiyyətinin təşkil etməsi, iqtisadiyyata rəhbərliyin mərkəzləşdirilmiş idarəçiliyin təsərrüfat müstəqilliyi və müəssisə, birlik və digər təşkilatların təşəbbüskarlığı ilə uzlaşdırılmış qaydada, iqtisadi və sosial inkışafın dövlət planları əsasında, sahə və ərazi prinsiplərinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilməsi, dövlətin sosial əsasını fəhlə, kəndli və ziyalıların sarsılmaz ittifaqının təşkil etməsi və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdı. Konstitusiyaya «bilavasitə demokratiyanın» yeni formalarını – ümumxalq müzakirəsi və referendumu; yeni mülki hüquqları: vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən şikayət vermək hüququnu, şərəf və ləyaqətə qarşı qəsdlərdən məhkəmə müdafiəsi hüququnu, dövlət və ictimai təşkilatların hərəkətlərini tənqid etmək hüququnu və s. əks etdirdi.

İlk dəfə olaraq Konstitusiyada sağlamlığın mühafizəsi hüququ, mənzil hüququ, mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ, yaradıcılıq azadlığı təsbit edildi. Əsas Qanunda hüquq və vəzifələrin «qırılmaz əlaqəsi» qeyd edildi. İttifaq Konstitusiyasında olduğu kimi, Azərbaycanın Konstitusiyasında da ilk dəfə olaraq siyasi sistem, sosial inkışaf və mədəniyyət, xarici siyasət fəaliyyəti və sosialist vətəninin müdafiəsi, xalq deputatının statusu kimi fəsillər, preambula əks etdirilmişdi.

Konstitusiyaya görə ali və yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları. 1978-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Konstitusiyası ali dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının təşkili və fəaliyyətində müəyyən dəyişikliklər etdi.

1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyasında respublikanın ali dövlət hakimiyyəti orqanı olan Azərbaycan SSR Ali Sovetinin səlahiyyətlərinə müstəsna olaraq Azərbaycan SSR Konstitusiyasının qəbul olunması, onda dəyişikliklər edilməsi; Azərbaycanın tərkibində yeni muxtar respublikaların, muxtar vilayətlərin təşkil edilməsinin SSRİ Ali Sovetinin təsdiqinə verilməsi; dövlət iqtisadi və sosial inkışaf plandlarının dövlət büdcəsinin və onların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatların təsdiq edilməsi; Azərbaycan SSR Ali Sovetinə hesabat verməli olan orqanların təşkili aid edilmişdi.

Əvvəlki konstitusiyada Azərbaycan SSR Ali Soveti respublika vətəndaşları tərəfindən seçki dairələri üzrə əhalinin hər 12 min nəfərinə bir deputat hesabı ilə 4 il müddətinə seçildiyi halda, 1978-ci il Konstitusiyasına görə bu ali hakimiyyət orqanının əhalisinin sayı bərabər seçki dairələri üzrə 450 deputatdan ibarət tərkibdə 5 il müddətinə seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin deputatların içərisindən sədr və onun dörd müavini seçilirdi. Ali Sovetin sessiyaları ildə iki dəfə (yaz və payız sessiyaları) çağırılmalı idi. Respublika Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin təşəbbüsü və ya deputatların azı üçdə birinin təklifi ilə növbədən kənar sessiyaların çağırılması da nəzərdə tutulurdu.

Yalnız Ali Sovetin qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olmasını müəyyən edən 1937-ci il Konstitusiyasından fərqli olaraq 1978-ci il Konstitusiyası digər orqanların da qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olmasını təsbit etmiş oldu. Əsas qanuna görə Azərbaycan SSR Ali Sovetində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ respublika Ali Sovetinin

Rəyasət heyətinə, Nazirlər Sovetinə, özünün ali ali dövlət hakimiyyət orqanlarının təmsalında Naxçıvan MSSR-ə, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin daimi və digər komissiyalarına, Azərbaycanın Ali Sovetinin deputatlarına, respublika Ali Məhkəməsinə və respublika prokuroruna məxsus idi. İctimai təşkilatlar da özlərinin respublika orqanlarının təmsalında qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik idilər. Qəbul edilən qanunların, Ali Sovetin qərarlarının və digər aktlarının Rəyasət heyəti sədrinin və katibinin imzaları ilə Azərbaycan, rus və erməni dillərində nəşr olunması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanın Ali Sovetinin daimi orqanı onun Rəyasət heyəti idi. Ali Sovetin Rəyasət heyəti onun sessiyaları arasındakı dövrdə Azərbaycanın ali dövlət hakimiyyəti orqanının funksiyalarını Konstitusiyanın nəzərdə tutduğu hədudlar daxilində həyata keçirən orqan idi. 1978-ci il Konstitusiyasına görə Rəyasət heyətinin tərkibi əvvəlki Konstitusiyada nəzərdə tutulduğundan fərqlənirdi. Belə ki, əvvəllər Ali Sovetin Rəyasət heyəti sədrdən, muxtar respublika və muxtar vilayətlərin sayına görə iki müavindən, rəyasət heyətinin katibindən və on bir üzvdən ibarət tərkibdə seçilirdi. 1978-ci il Konstitusiyasına görə isə respublika Ali Sovetinin Rəyasət heyəti deputatlar içərisindən sədrdən, sədrin üç müavinindən (müavinlərdən ikisi muxtar qurumların müvafiq sovetlərinin sədrləri idi), Ali Sovetin Rəyasət heyətinin katibindən və Rəyasət heyətinin on altı üzvündən ibarət tərkibdə seçilməli idi.

Ali Sovetin Rəyasət heyəti respublika Ali Sovetinə və yerli xalq deputatları sovetlərinə seçkilər təyin etmək; Ali Sovetin sessiyalarını çağırmaq; Ali Sovetinin daimi komissiyalarının fəaliyyətini əlaqələndirmək; Azərbaycan Konstitusiyasına əməl olunmasına nəzarət etmək.

Konstitusiyanın 14-cü fəslində respublikanın ali icra və sərəncamverici orqanı kimi onun Nazirlər Sovetinin strukturu və səlahiyyətləri əks etdirilmişdi. Nazirlər Soveti Ali Sovet tərkibindən Nazirlər Sovetinin sədrindən, sədrin birinci müavinindən və müavinlərindən, Azərbaycan SSR nazirlərindən, dövlət komitələrinin sədrlərindən ibarət tərkibdə 5 il müddətinə təşkil edilirdi. Nazirlər Sovetinin tərkibinə vəzifəyə görə Naxçıvan MSSR Nazirlər sovetinin sədri də daxil idi.

Respublikanın Nazirlər Soveti Ali Sovetin və onun Rəyasət heyətinin səlahiyyətinə daxil olmayan bütün dövlət idarəetmə məsələlərini həll etmək hüququna malik idi. Bu səlahiyyətlərə xalq təsərrüfatına və sosial-mədəni quruculuğa rəhbərlikdən tutmuş dövlət planları, büdcə, pul-kredit, statistika, vahid qiymət, əmək haqqı, mülkiyyətin mühafizəsi, ictimai asayiş, dövlət təhlükəsizliyi, sosial təminat, sənaye, tikinti, elm, mədəniyyət, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə sahələrinə qədər bütün istiqamətlərdə fəaliyyət aid edilmişdi.

Azərbaycanda sovet hüququnun inkişafı

Müharibədən sonrakı dövrdə yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı baxımından bir sıra qanun və qərarlar qəbul edildi. Quvvədə olan məcəllələrə bir sıra dəyişiklik və əlavələr olundu. Qanun layihələri respublika Ali Sovetinin qanunvericilik mülahizələri komissiyası və digər komissiyaları tərəfindən hazırlanırdı. Layihələrin hazırlanmasında Ali Sovetin hüquq şöbəsi, respublika Ali Məhkəməsi və prokurorluğu, nazirliklər və mərkəzi idarələr, bəzi elmi idarələr iştirak edirdilər. 1970-ci ilə qədər bu işdə Nazirlər Sovetinin yanındakı hüquq komissiyası da iştirak edirdi. Müxtəlif məsələlərlə bağlı partiyanın MK və hökumətin birgə qərarları da hüququn ayrı-ayrı sahələrinin yeniləşdirilməsinə istiqamətlənmişdi. Yerli sovetlər də qanunla onlara verilən səlahiyyətlər çərçivəsində müvafiq ərazidə yerinə yetirilməsi məcburi olan qərarlar qəbul etmək, onların daimi komissiyaları müvafiq dövlət və ictimai orqanlar, müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən baxılması məcburi olan tövsiyələr vermək, müvafiq sovetlərin icraiyyə komitələri isə öz səlahiyyət hədudları daxilində qərarlar qəbul etmək və sərəncamlar vermək hüquqlarına malik idilər.

50-ci illərin sonu - 60-cı illərin əvvəllərində hüququn yeniləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı və bu tədbirlərin önündə müxtəlif hüquq sahələri üzrə yeni

məcəllələşdirmə işlərinin aparılması gedirdi. 30-40 il əvvəl qəbul edilmiş mühüü qanunvericilik aktlarının yeni ictimai münasibətləri tənzim edə bilməməsi və dövrün tələblərinə cavab verməməsi, müxtəlif ictimai-iqtisadi səbəblər yeni məcəllə tərtib etmə zərurətini yaratmışdı. Digər tərəfdən yeni məcəllə tərtib etmə texniki-hüquqi səbəblərlə də şərtlənirdi: toplanmış külli miqdarda qanunvericilik materialı müəyyən sistemləşmə tələb edirdi. İlk əvvəl – 1958-1961-ci illərdə cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin məcəlləşdirilməsi başa çatdırıldı. 1961-1964-cü illərdə mülki və mülki-prosessual qanunvericilik məcəllə formasına salındı. Sonrakı illərdə nikah və ailə, islah-əmək, torpaq, əmək, mənzil və hüququn digər sahələri üzrə qanunvericilik məcəlləşdirildi.

Məcəlləşdirmə işi ilə yanaşı, qanunvericiliyin xronoloji cəhətdən sistemləşdirilməsi (inkorporasiya) üzrə də müəyyən işlər aparılırdı. Bir çox hallarda müxtəlif hüquq sahələri üzrə qanunvericiliyin əsasları və respublika məcəllələri müəyyən hüquq sahəsi üzrə qüvvədə olan aktların hamısını əhatə etmirdi. Buna görə də inkorporasiya aparılarkən bir-birinə zidd olan, sonradan qəbul edilən aktlarla əhatə olunan və ya qüvvəsini itirmiş aktlar ləğv edilir, ya dəyişdirilirdi. Bu funksiyaları respublika Ədliyyə Nazirliyi (həmin nazirliyin fəaliyyət göstərmədiyi illərdə isə Nazirlər Sovetinin nəzdindəki hüquq komissiyası) həyata keçirirdi.

1961-ci il dekabrın 8-də «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikalarının mülki qanunvericiliyinin əsasları» təsdiq edildi. «Əsaslar» girişdən, 8 bölmə və 129 maddədən ibarət idi. Həmin «Əsaslar»a müvafiq olaraq *Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi* respublikanın Ali Soveti tərəfindən 1964-cü il sentyabrın 11-də qəbul edilmiş və 1965-ci il martın 1-də qüvvəyə minmişdi. Məcəllə 8 bölmə, 45 fəsil, 574 maddədən ibarət idi. Bölmələrdə ümumi qaydalarla yanaşı, mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, müəlliflik hüququ, kəşf hüququ, ixtira, səmərləşdirici təklif və sənaye nümunəsi üçün hüquq, vərəsəlik hüququ, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyəti kimi hüquq institutları əks etdirilmişdi.

Mülki məcəllədə mülki qanunvericiliyin predmeti, qüvvədə olması dairəsi haqqında normalar, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti, hüquqi şəxslərin yaranması və xitamı qaydası haqqında normalar, əqdlər haqqında göstərişlər, onların qüvvədə olması şərtləri və etibarsız sayılmasının nəticələri, nümayəndəlik haqqında normalar, iddia müddətinin hesablanması haqqında normalar, dövlət mülkiyyəti haqqında müddəalarla yanaşı, vətəndaşların mülkiyyət hüququ, ümumi mülkiyyət, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi və xitamı, habelə onun mülki hüquqi müdafiəsi vasitələri (vindiksiya və neqator) haqqında normalar öhdəliklərin əmələ gəlməsi, öhdəliklərin icrasının təmini, tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi, öhdəliklərin xitamı və öhdəliklərin ayrı-ayrı növləri haqqında (o öhdəliklər haqqında; dəyişmə, bağışlama, borc, əmlakdan əvəzsiz istifadə, tapşırıq, komisyoln müqaviləsi, sxlanc, birgə fəaliyyət, əmlakı əsassız əldə etmə və ya saxlamadan əmələ gələn öhdəliklər, müsabiqədən əmələ gələn öhdəliklər) normalar, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəlliflərinin şəxsi və əmlak hüquqları, müəlliflik müqavilələri, habelə müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi haqqında normalar müəyyən edilmişdi.

Mülki qanunvericilikdə vətəndaşların əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinə geniş yer verilirdi. Burada əsasən əmtəə-pul formasından istifadə ilə şərtlənən əmlak münasibətləri nəzərdə tutulur. Qanunvericilik vətəndaşların şəxsi rifahını onların ictimai istehsalatda iştirakı ilə əlaqələndirirdi. Bu baxımdan da mülki məcəllə vətəndaşların şəxsi mülkiyyətini müdafiə edir, lakin onun istehlak xarakterini və ondan zəhmətsiz gəlir əldə edilməsinin qanuna zidd olduğunu qeyd edirdi. Mülki məcəllədə yalnız əmlak münasibətləri deyil, həm də onlarla əlaqədar olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri (müəlliflik hüququ, kəşf hüququ, ixtiraçılıq hüququ və s.) tənzimlənirdi. Nəticə etibarilə qeyri-əmlak hüquqlarının müdafiəsi əmlak hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlıdır. Məsələn, müəyyən şəxsin müəllifliyinin təsdiq olunması ona mükafat almaq hüququ verir. Bundan əlavə, məcəllə mülki hüququn başqa əmlak münasibətləri ilə bağlı olmayan, şəxsi qeyri-əmlak

münasibətlərini də (vətəndaşın namusu və ləyaqətinin müdafiəsi) tənzim etməsinə yol verir. Əvvəllər bu cür münasibətlərin mülki hüquqla müdafiəsi həyata keçirilmirdi.

Yetkinlik yaşına çatmayan 15 yaşınadək şəxslər fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyildilər. Bununla belə, onlar xırda məişət xarakterli əqdləri valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların iştirakı olmadan müstəqil surətdə bağlaya bilərdilər. 15 yaşından 18 yaşınadək şəxslər məhdud fəaliyyət qabiliyyətli, 18 yaşına çatmış şəxslər isə tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik hesab olunurdular.

Məcəllənin 88-ci maddəsinə görə mülkiyyətin sosialist mülkiyyəti və ondan əmələ gələn şəxsi mülkiyyət kimi növləri tanınırdı. Sosialist mülkiyyəti isə öz növbəsində dövlət (ümumxalq) mülkiyyəti, kolxozların, kooperativ təşkilatlarının və onların birləşmələrinin mülkiyyəti, həmkarlar ittifaqlarının və sair ictimai təşkilatların mülkiyyəti kimi formalara malik idi. Burada dövlət mülkiyyət formasının əsas mülkiyyət forması kimi göstərilməsi nəzərə çarpır və dövlətin müstəsna mülkiyyətini təşkil edən obyektlərin dairəsi dəqiq müəyyən edilirdi.

Ailə hüququ. Nikah və ailə hüququ sahəsində bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdi. Bu aktlar 1968-ci il iyunun 27-də təsdiq edilmiş SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların nikah və ailə qanunvericiliyinin əsasları, habelə onlara müvafiq surətdə qəbul edilmiş Azərbaycanın sayca ikinci nikah və ailə məəcəlləsi ilə sistemləşdirilmiş oldu. Azərbaycanın sayca ikinci nikah və ailə məəcəlləsi ilə sistemləşdirilmiş oldu. 1969-cu il dekabrın 26-da qəbul olunan və 1970-ci il aprel 1-də qüvvəyə gətirilmiş *Azərbaycan SSR Nikah və Ailə Məcəlləsi* 5 bölmə, 22 fəsil və 224 maddədən ibarət idi. Bu məəcəllə nikahın bağlanması və dayandırılması, onun etibarsız hesab edilməsi qaydası və şərtləri haqqında normaları, o cümlədən əmlak münasibətləri haqqında normaları, ailə məsələlərinə, o cümlədən uşaqların mənşəyini, onların soyadlarını, adlarını, ata adlarını müəyyən etmə qaydası, valideynlərin uşaqları tərbiyə etmək üzrə hüquq və vəzifələri, aliment öhdəlikləri haqqında normaları özündə ehtiva edirdi. Məcələdə, həmçinin övladlığa götürmə, qəyyumluq və himayə məsələləri, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınması qaydası, məəcəllənin əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiqi və s. məsələlər də tənzimlənirdi.

Qanunvericilik yalnız VVAQ orqanlarında qeydiyyatdan keçən nikahı həqiqi hesab edirdi. Dini nikahlar etibarsız sayılır və hüquqi əhəmiyyətə malik deyildi. Nikah və ailə məəcəlləsinin 15-ci maddəsinə əsasən nikah yaşı 18 yaş müəyyən edilmişdi. Müstəsna hallarda rayon və ya şəhər xalq deputatları soveti icraiyyə komitəsinin razılığı ilə nikah yaşı bir ildən çox olmayan müddətə azaldıla bilərdi. Başqa nikah münasibətində olan, ruhi xəstəlik və ya ağıldan zəiflik nəticəsində fəaliyyət qabiliyyətini itirmiş, habelə yaxın qohumluq münasibətində olan şəxslərin nikah münasibətinə daxil olmalarına qanun yol vermirdi.

Hələ 1965-ci ildə əvvəlki boşanma qaydası sadələşdirilmişdi: nikahın pozulması haqqında qərarları yuxarı məhkəmələr deyil, rayon (şəhər) xalq məhkəmələri çıxarırdılar. 1969-cu il məəcəlləsi bu sahədə də dəyişikliklər etdi. Qadının hamilə olduğu vaxt və uşaq doğulduqdan sonra bir ilə qədər müddət ərzində onun razılığı olmadan ər boşanma haqqında məsələ qaldıra bilməzdi. Yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları olmayan ər-arvadın qarşılıqlı razılıqları olduqda, nikah VVAQ orqanlarında pozulurdu. Qanun bəzi başqa hallarda da (ər və ya arvad vəfat etdikdə, ölmüş, yaxud da itkin düşmüş sayıldıqda, ruhi xəstə və ağıldan zəif hesab edildikdə və s.) nikahın məhkəmə tərəfindən deyil, bilavasitə VVAQ orqanlarında pozulmasını nəzərdə tuturdu. Boşanmanın rəsmiləşdirilməsi üçün üç aylıq müddətin verilməsi (barışıq üçün imkan) müəyyən edilmişdi.

İş, ixtisas, yaşayış yeri, habelə soyadı seçməkdə ər ilə arvadın hüquqları tam bərabərləşdirilirdi. Uşaqların tərbiyəsi və ailə həyatının digər məsələləri isə ər və arvad tərəfindən birləşə həll edilməli idi. Qanun ər ilə arvad arasında, valideynlə övlad arasında əmlak münasibətlərini dəqiq müəyyən edirdi. Ɖr və arvadın nikaha qədər sahib olduqları, habelə nikah münasibətində olduqları müddətdə də ayrılıqda hədiyyə kimi və yaxud vərəsəlik yolu ilə əldə etdikləri əmlak onların hər birinin ayrıca mülkiyyəti olaraq qalırdı. Nikahda olma müddətində əldə edilmiş əmlak isə onların ümumi əmlak bölgüsü zamanı müəyyən edilirdi. Qanun əmlak bölgüsü

zamanı ehtiyacı olan ər və ya arvadın, habelə həddi-buluğa çatmamış uşaqların mənafeyini müdafiə edirdi. Nikah-ailə hüquqları hüququn başqa sahələri ilə, o cümlədən mülki hüquqla, cinayət hüququ ilə müdafiə olunurdu.

Qanunvericilik ana və uşağın mənafeyini nəzərə alaraq, atanın məhkəmə yolu ilə müəyyənlişməsi, habelə nikah münasibətində olmamış anadan doğulan uşağın atasının VVAQ kitabında qeydə alınması qaydasını müəyyən etdi. Əksər hallarda aliment haqqında mübahisənin baş vermədiyi ilə əlaqədar olaraq, alimentin könüllü surətdə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin zəruri hallarda alimentin məcburi qaydada alınması barədə idia ilə məhkəməyə müraciət etmək olardı. Qanun uşaqlar barədə valideynlərin hüquq və vəzifələrinin və valideynlərə maddi yardım göstərilməsi ilə bağlı övladların vəzifələrinin müəyyən edilməsinə də geniş yer ayırırdı.

İnzibati hüquq. Bu dövrdə inzibati hüquq dövlət idarəetmə orqanlarının təşkili və icra-sərəncam fəaliyyəti prosesində əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən bir hüquq sahəsi kimi tam formalaşmışdı. Əslində XX əsrin 50-80-ci illərində hüququn bir-birilə çox yaxın olan iki sahəsi – dövlət hüququ və inzibati hüquq Azərbaycanın ictimai quruluşunu, siyasi və iqtisadi sistemini, sosial-hüquqi əsasını, dövlət quruluşunu, ali və dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, ədalət mühakiməsi orqanlarının sistemini, onların yaradılması qaydası və fəaliyyət prinsiplərini, seçki sistemini, onların yaradılması qaydası və fəaliyyət prinsiplərini, seçki sistemini və s. məsələləri nizamlayan dövlət-hüquq və inzibati hüquq normalarının məcmusunu təşkil edirdilər. Lakin fənnin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq ictimai və dövlət quruluşu, dövlətin hakimiyyət və idarəetmə orqanları ilə bağlı məsələlər mövzunun əvvəlində əks etdirilmişdir.

Dövlət hüququnun müəyyən etdiyi dövlət hakimiyyətinin ali və yerli icra və sərəncam orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, onların dövlət aparatında yerini və dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətini müəyyən edən normaları inzibati hüququn əsasını təşkil edirdi. İnzibati hüquq normaları icra-sərəncam fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanlarının yaradılması, yenidən qurulması və ləğvi qaydasını, bu orqanların və onların qulluqçularının, habelə vətəndaşların, dövlət kooperativ və ictimai təşkilatların, müəssisə və idarələrin dövlət idarəetmə sahəsində hüquq və vəzifələrini müəyyən edirdi.

1980-ci il oktyabrın 23-də inzibati hüquqpozmlar haqqında SSR İttifaqının və müttəfiq respublikaların qanunvericilik əsasları qəbul edildi. 4 bölmə və 42 maddədən ibarət olan Əsaslar müvafiq sahədə respublika qanunvericiliyinin qəbul edilməsi üçün baza rolunu oynayırdı. Belə ki, əsaslara uyğun olaraq 1984-cü il dekabrın 13-də *İnzibati hüquqpozmlar haqqında Azərbaycan SSR Məcəlləsi* qəbul olundu və 1985-ci il iyunun 1-dən qüvvəyə gətirildi. Məcəllə 5 bölmə, 31 fəsil və 316 maddədən ibarət idi. Bölmələrdə ümumi qaydalar, inzibati hüquqpozmların hüquqi təbiəti, inzibati məsuliyyət və bu məsuliyyətdən azad etmə şərtləri, inzibati tənbeh tədbirləri və onların tətbiqi qaydaları və müddətləri, inzibati hüquqpozmlara baxmaq səlahiyyəti olan orqanlar, inzibati tənbeh tətbiq etməyə hüququ olan vəzifəli şəxslər, inzibati hüquqpozmlar haqqında işlərin icraatı, inzibati hüquqpozmların qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər və s. ilə bağlı normalar əks etdirilmişdi.

Məcəllədə inzibati hüquqpozma hüquqazidd, təqsirli (qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla edilmiş) hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi ifadə olunurdu və ona görə inzibati məsuliyyət nəzərdə tutulurdu. İnzibati xəta törədilən anda 16 yaşı tamam olmuş şəxslər inzibati məsuliyyətə cəlb olunurdular. Son zərurət və yaxud zəruri müdafiə vəziyyətində hüquqpozma törətmiş şəxslərin məsuliyyətdən azad edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qanunla həbi qulluqçuların inzibati məsuliyyətinin xüsusiyyətləri də müəyyən edilirdi. İnzibati xətalara qəsd etmə obyektlərinə görə və idarəetmə sahələrinə görə tərkibi də müəyyənlişdirilirdi. İnzibati hüquqpozmlar haqqında işlərə baxan dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin sırasına yerli sovetlərin icraiyyə komitələri yanındakı inzibati komissiyalar, yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə komissiyalar, rayon (şəhər) xalq məhkəmələri (xalq hakimləri) daxili işlər orqanları, dövlət müfəttişlikləri orqanları və respublika qanunvericilik aaktları ilə müvəkkil edilmiş digər orqanlar (vəzifəli şəxslər) aid edilmişdi.

İnzibati hüquqpozmalar haqqında işlərin icraatının keçirilmə qaydası, işə baxılması yeri və müddətləri, inzibati tutma, şeylərin müyinəsi, onların, eləcə də sənədlərin götürülməsinin əsasları, protokolun tərtib edilməsi qaydası və məzmunu, məsuliyyətə cəlb edilən şəxslərin hüquqları, işə baxan orqanın və vəzifəli şəxsin vəzifələri, iş üzrə qərarın məzmunu, qərardan şikayət və protestə baxma qaydası və müddətləri, habelə inzibati tənbeh qoyulması haqqında qərarın icrası qaydası da məcəllədə konkret şəkildə müəyyənləşdirilmişdi.

Cinayət hüququ. Hüququn bu sahəsi də çoxsaylı dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Müharibədən sonra verilmiş amnistiya haqqında fərmana əsasən 3 ilədək azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər cəzadan azad edilmiş, 3 ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum edilmişlərin isə çəkilməmiş cəza müddəti yarıya qədər azaldılmışdı. Əksər məhkumlardan (bir ilə qədər müddətə) məhkumluq götürüldü. Eyni zamanda inzibati tənbeh və cərimələrin tətbiq olunduğu şəxslər inzibati məsuliyyətdən azad edildilər. Məhkəmə tərəfindən hələ baxılmamış, lakin amnistiyaya düşən cinayətlər haqqında işlər xitam olunurdu. 1947-ci il mayın 26-da ölüm cəzası ləğv edildi və ən yüksək cəza tədbiri 25 ilədək müddətə islah-əmək düşərgəsinə məhkum etmək müəyyən olundu (1950-ci ildə ölüm cəzası müstəsna hallar üçün bərpa edildi).

1960-cı il dekabrın 8-də *Azərbaycan SSR-in Cinayət Məcəlləsi* qəbul edildi və 1961-ci il martın 1-də qüvvəyə mindi. Məcəllə ümumi və xüsusi hissələrdən ibarət idi. Ümumi hissə 6 bölməyə 56 maddəni, xüsusi hissə isə 11 fəsil və 208 maddəni (cəmi 264 maddə) əhatə edirdi. Ümumi hissə cinayət qanunvericiliyinin vəzifələrini, cinayət məsuliyyətinin əsaslarını, cinayətin anlayışını, təqsirin formalarını müəyyən edən normalardan, habelə cinayət qanununun zamana və məkana görə qüvvəsi haqqında normalardan, cəza haqqında (cəzanın məqsədi və növləri, əsas və əlavə cəzalar) ümumi müddəalardan ibarət idi. Məcəllədə cəzanı təyin etmə və cəzadan azad etmə qaydaları müəyyən edilir, məsuliyyəti yüngülləşdirən və ağırlaşdıran halların siyahısı verilir, bir neçə cinayətin törədilməsi zamanı cəza təyin edilməsi qaydası, habelə cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin əsasları, ruhi xəstələr və yetkinlik yaşına çatmayan cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi və tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər haqqında normalar müəyyən edilirdi.

Məcəllənin xüsusi hissəsinin normalarında konkret cinayətlərin əlamətləri, onların tərkibi müəyyən edilir və hər bir fəsildə yekcins cinayətlər (cinayətin obyektinə görə) birləşdirilirdi: dövləti cinayətlər, dövlət mülkiyyəti, şəxsiyyət, vətəndaşların siyasi və əmək hüquqları, vətəndaşların mülkiyyəti, ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər, təsərrüfat, vəzifə cinayətləri, idarəetmə qaydaları əleyhinə olan cinayətlər, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər, hərbi cinayətlər. Dövləti cinayətlər iki qrupa ayrılırdı: xüsusilə təhlükəli dövləti cinayətlər və sair dövləti cinayətlər.

Ümumiyyətlə, cinayət anlamı altında məcəllə dövlətin ictimai quruluşuna, onun siyasi və iqtisadi sisteminə, dövlət mülkiyyətinə şəxsiyyətə, vətəndaşların siyasi, əmək, əmlak və başqa hüquq və azadlıqlarına qəsd edən, cinayət qanununda nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi), habelə hüquq qaydasına qəsd edən cinayət qanununda nəzərdə tutulan digər ictimai təhlükəli əməli nəzərdə tuturdu. Əvvəllər qüvvədə olan analogiya prinsipi ləğv olundu. Əməlin cəzalandırılmalı olmasını müəyyən edən və ya əmələ görə cəzanı gücləndirən qanunun geriyə qüvvəsi yox idi, yəni onun qüvvəyə mindiyi anadək törədilən əməllərə şamil olunmurdu.

Cəzaların fərdiləşdirilməsi və cinayət məsuliyyətinin təqsirin dərəcəsi ilə əlaqəliliyi prinsipi təsbit edildi. Qərəzsiz öhdəyə qoyulma prinsipi, yəni cəzanın təqsirlilik faktı nəzərə alınmadan («sosial təhlükəli» hesab edilmiş şəxslərə, təqsirləndirilənin qohumlarına və s.) tətbiq edilməsi ləğv edildi.

Böyük ictimai təhlükə hesab olunmayan əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin yüngülləşdirilməsi tendensiyası müşahidə olunurdu. Bir sıra hallarda cinayət cəzasının inzibati və ictimai təsir tədbirləri ilə əvəz olunması haqqında müvafiq aktlar qəbul edildi. 1961-ci ildə məhkəmə işin vəziyyətini, təqsirkarın şəxsiyyətini və ictimai təşkilatların, yaxud zəhmətkeş

kollektivlərinin vəsatətini nəzərə almağa onun şərti məhkum olunması haqqında qərar çıxarmaq və şərti məhkum olunmuşu yenidən tərbiyə olunmaq üçün həmin təşkilatlara və ya kollektivlərə zəminliyə vermək hüququ əldə etdi. 1963-cü ildə rayon (şəhər) məhkəmələrinə, milis və prokurorluq orqanlarına bir sıra az əhəmiyyətli cinayətlər üzrə işlərin baxılması üçün onları yoldaşlıq məhkəmələrinə keçirmək hüququ verildi. Bununla belə, xüsusilə təhlükəli cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti gücləndirildi. 1961-1962-ci illərdə qəbul edilmiş qanunlarla dövlət əmlakını və ya ictimai əmlakı xüsusilə böyük həcmdə talama, realizə etmək məqsədilə saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama və ya onları realizə etmə, xüsusilə təhlükəli peşəkar cinayətkarlıq və ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuşların azadlıqdan məhrum etmə yerlərində islah olunma yoluna qədəm qoymuş məhbuslara zor tətbiq etməsi və ya müdiriyyətin üzərinə hücum etməsi, bir qrup şəxs və yaxud təhlükəli peşəkar cinayətkar tərəfindən edilmiş zorlama, habelə ağır nəticələrə səbəb olmuş zorlama, eləcə də yetkinlik yaşına çatmamışların zorlanması, vəziyyəti xüsusilə ağırlaşdıran şəraitdə rüşvət alma, milis işçisinin və ya xalq drucinaçısının ictimai asayişini mühafizə üzrə xidmət fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq onların həyatına qəsd etmə kimi əməllərin törədilməsinə görə müstəsna cəza tədbiri – ölüm cəzası müəyyən edilmişdi.

Cinayət məəcəlləsinə əsasən azadlıqdan məhrum etmə, sürgün, köçürmə, azadlıqdan məhrum etmədən islah işləri, müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, cərimə, ictimai məzəmmət, müddətli xidmətdə olan hərbi qulluqçuları intizam batalyonuna göndərmə kimi əsas cəza növləri, əmlak müsadirəsi, hərbi rütbədən və ya xüsusi addan məhrum etmə, valideynlik hüquqlarından məhrum etmə kimi əlavə cəza kimi də tətbiq edilə bilərdi. Xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsinə görə ölüm cəzası nəzərdə tutulmuşdu.

Qanuna uyğun olaraq cəza, yalnız məhkəmənin hökmü əsasında – işin bütün obyektiv və subyektiv halları nəzərə alınmaqla verilə bilərdi. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi 14-dən 16-ya qaldırıldı. 14 yaş həddi isə yalnız ən ağır cinayətlərin (quldurluq, zorlama və s.) törədilməsi hallarında cinayət məsuliyyətini yaradırdı. Azadlıqdan məhrum etmənin maksimum müddəti 25 ildən 15 ilə endirildi. Qanun törədilmiş əməlin və ya onu etmiş şəxsin «ictimai təhlükəli xarakteri» aradan qalxdığı hallarda həmin şəxsin cinayət məsuliyyətindən tam azad olunmasına yol verirdi. Məcəllə ilə «Nümunəvi davranış və əməyə vicdanlı münasibət» göstərmiş məhkumların vaxtından əvvəl şərti azad etmə (cinayətin ağırlığından asılı olaraq onun tərəfindən müddətin yarısı və ya 2/3-si çəkildikdən sonra) qaydası da müəyyən edilmişdi.

2. 1985-1991-ci ilin birinci yarısında hüququn inkişafı.

80-ci illərin ortalarında ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrində böhran getdikcə dərinləşirdi. Hakim üsuli-idarənin mənəvi dayağı olan kommunist ideologiyası iflasa uğrayırdı. Onun təbliğ etdiyi ehkamlarla qurulmuş cəmiyyət, «böyük gələcək» haqqında uydurma iddialarla həyati gerçəkliklər arasındakı ziddiyyətin dərinləşməsi böhranının mühüm səbəblərindən biri idi. Sovet respublikalarında milli özünüdərk, suveren hüquqların hakim şovinist dairələr tərəfindən tapdalanmasına, respublikaların milli sərvətlərinin talan olunmasına etirazlar getdikcə güclənirdi. Həmin dövrdə dövləti qanunlar deyil, partiya elitasının maraqları idarə edirdi. Sözdə elan olunmuş demokratik hüquq və azadlıqların real təminatı yox idi. Hüquqi nihilizmin dərinləşməsi və hakimiyyət təmsilçilərinin bu məsələdə maraqlı olması müşahidə edilirdi. Qanunsuzluğun artması, ona qarşı mübarizənin səmərəsizliyi əksər vətəndaşları siyasi həyata seyrçi münasibət bəsləməsinə gətirib çıxarmışdı.

1985-ci ilin aprel ayında partiyanın MK-nin plenumunda iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin «sürətləndirmə konsepsiyası» irəli atıldı. Daha sonra-1987-ci ilin yanvarında yeni siyasi xətt – «aşkarlıq və demokratiya xətti» qəbul edildi. Cəmiyyətin yuxarıdan başlanan radikal islahatı «Aşkarlıq», «Sürətləndirmə», «Yenidənqurma» şuarları altında keçirilirdi. Sovet cəmiyyətində elmi-texniki tərəqqini, maddi-texniki bazanı inkişaf etdirmək, istehsal münasibətlərini təkmilləşdirmək, bütün ictimai, siyasi və ideoloji təsisatlar sistemini fəallaşdırmaq, «insan amilinin rolunu yüksəltmək» üçün sözdə təşəbbüslər edildi.

Başlanan hərəkət mövcud sistemin islahat yolu ilə dəyişdirilməsini ehtiva etsə də, onun dağılmasına gətirib çıxardı (bu daha çox XIX əsrin ortalarının islahatlarını xatırladırdı). 1986-cı ildən başlayaraq senzuranın rolunun məhdudlaşdırılması liberal və yaradıcı ziyalı təşkilatlarında, kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda siyasi məsələlər üzrə kəskin ideoloji diskussiyaların ortaya çıxmasına şərait yaratdı. Cəmiyyətin tez bir zamanda demokratlara, milli-vətənpərvərlərə və kommunistlərə ayrılması baş verdi.

Sovetlər birliyinə daxil olan respublikalarda milli gərginlik artmaqda davam edirdi. Milli dillərin dövlət statusunun tanınması və ya gerçəkdən bu statusu əldə etməsi, deportasiya edilmiş xalqların tarixi vətənlərinə qaytarılması, respublikaların ərazisindən rus qoşunlarının və Rusiyadan olan «miqrantlar»ın çıxarılması haqqında tələblər irəli sürülürdü. 1988-ci ildən başlayaraq millətlərarası hərbi toqquşmalar bir-birini əvəzləyirdi. Mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək məqsədilə mərkəzi hakimiyyət ənənəvi «parçala- hökm et» siyasətindən daha geniş istifadə etdi, milli münaqişələri qızışdırdı, xalqlar arasında qanlı nifaq saldı. İmperiyanın müxtəlif bölgələrində əvvəldən məharətlə hazırlanmış milli münaqişə ocaqları alovlandırıldı.

Iqtisadi və siyasi sahədə «yendənqurma» partiya elitası mühafizəkar qanadının ciddi müqaviməti nəticəsində problemlərlə üzləşmişdi. Siyasi sahədə mövqeləri getdikcə sarsılan mühafizəkarlar təsərrüfata rəhbərlikdə köhnə, qeyri-iqtisadi metodlardan əl çəkməyə imkan vermirdilər. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə göstəricilər getdikcə aşağı düşürdü. İnflyasiya təmayülləri artmağa doğru istiqamətlənmişdi. «Yenidənqurma» iqtisadiyyata ciddi zərbə vurmaqla yanaşı, cəmiyyəti siyasətləşdirdi, Kommunist partiyasının nüfuzunu sarsıtdı və imperiyanın daha dərin böhrana düşməsinə yol açdı.

Şuar mahiyyətindən uzağa getməyən, əksinə bütün sahələrdə ziddiyyətlərin dərinləşməsinə gətirib çıxaran «yenidənqurma» tədbirləri Azərbaycan üçün daha ağır fəsadlarla nəticələndi. İlk əvvəl həmin tədbirlərin cəlbədedici məqsədləri Azərbaycan xalqında, xüsusən ziyalılarda böyük ümidlər doğuruşdu. Xalq arasında demokratik ideyalar yayılırdı. Həmin illərdə mühüm sosial-iqtisadi, mənəvi-intellektual, siyasi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan xalqının türkdilli respublikalarla, ələlxüsus Türkiyə ilə əlaqələri genişləndirməyə cəhd göstərməsi rus şovinistləri, qatı erməni millətçiləri tərəfindən potensial təhlükə kimi

qiymətləndirilirdi. Çox keçmədən «yenidənqurma» tədbirlərinin əsl mahiyyətini və onun acı nəticələrini Azərbaycan xalqı öz taleyində dərk etməli və yaşamalılı oldu.

Qarabağ münaqişəsinin başlanması və totalitar sovet rejiminin bu münaqişənin güclənməsində rolu. Qonşu dövlətlərin və ilk növbədə Azərbaycanın ərazilərinin zəbt edilməsi hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq planından daşınmayan erməni millətçiləri «yenidənqurma» dövründə bu planın reallaşması üçün əvvəlcədən düşünülmüş tədbirlərin həyata keçirilməsinə başladılar. İlk öncə ermənilərin iki millətçi partiyasının – «Daşnaksütyun» və «Hnçaq» partiyalarının hələ ötən əsrin 50-ci illərində Dağlıq Qarabağın (Artsaxın) türklərdən təmizlənməsi haqqında siyasi vəzifə ilə bağlı qəbul etdikləri qərarın icra mexanizmi işlənilib hazırlandı.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində guya inkişafca geridə qalması haqqında Moskvada və Ermənistan mətbuatında böyük bir təbliğat kompaniyası başlandı. Bu saxta kompaniyanın ardınca Livanda təşkil edilən və orada təlim keçmiş «Asala» adlı erməni terrorçu dəstələri Ermənistana gəlməyə başladı. 1987-ci ildə Parisdə keçirilən növbəti erməni milli konqresində Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Münaqişənin alovlanmasında Sovet imperiyasının rəhbərliyi ilə yanaşı, qərb dövlətləri də fəal iştirak etdilər. Avropa Parlamenti 1987-ci ilin iyununda «erməni genosidi qurbanları»na xatirə günü təsis etdi. Qatı erməni millətçiləri olan Beatris Qasparyanın «XX əsrin erməniləri», Zori Balayanın «İki od arasında», «Qəza», «Ocaq» «əsərləri» və türk xalqlarına, xüsusən azərbaycanlılara nifrət hissini təlqin edən, onları təhqir edən, tarixi saxtalaşdıran digər cızma-qaralar münaqişənin qızışmasında müstəsna rol oynadı.

1987-ci ilin oktyabrında Yerevanda (İrəvanda) «Qarabağ komitəsi» təşkilatının ilk açıq mitinqi keçirildi. Həmin il noyabrın 18-də sovet rəhbərliyinin əsəblərindən olan millətçə erməni akademik Parisdə çıxan «Humanite» qəzetinə verdiy müsaibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin məqsədəuyğunluğu və bu barədə dövlət başçısına təklif verildiyi bildirilmişdi. Bundan sonra «Qarabağ komitəsi»nin DQMV-də uzun müddət fəaliyyət göstərən yerli təşkilatı «Krunk» adı altında açıq fəal mübarizəyə başladı. Dağlıq Qarabağ erməniləri arasında Ermənistanla birləşmək uğrunda «Miatsum» (birləşmə) hərəkatı genişləndirdi. Bu hərəkata «55-lər komitəsi» adlı xüsusi orqan rəhbərlik edirdi.

İlkin olaraq azərbaycanlılar Ermənistandakı (Qərbi Azərbaycandakı) öz dədə-baba yurdlarından qovuldular. İlk qaçqın dəstəsi Azərbaycana pənah gətirdi və onlar əsasən Sumqayıt şəhərində və onun ətrafındakı məntəqələrdə məskunlaşdılar. 1988-ci il fevralın 18-də Yerevanda antitürk mövqeli mitinq keçirildi. Ermənistanın digər bölgələrində Azərbaycan türklərinə qarşı terror əməliyyatları daha da genişləndi, onların əmlakı, dini və mədəniyyət abidələri talanaraq dağıdıldı.

1988-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Xankəndində (1923-cü ilin avqustundan 1991-ci ilin noyabrınadək Stepanakert adlanıb) erməni əhalisi aramsız kütlvi mitinqlər, nümayişlər keçirməyə başladı. Mitinqçilərin tələbi ilə fevralın 20-də vilayət sovetinin sessiyası Azərbaycan SSR Ali Sovetinə DQMV-nin statusuna baxılması haqqında müraciət qəbul etdi. İyunun 21-də isə vilayət xalq deputatları sovetinin növbəti sessiyası azərbaycanlı deputatların iştirakı olmadan «DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılarq Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında» qərar qəbul etdi. SSRİ Ali Sovetindən bu əsələnin müsbət həll edilməsi xahiş olundu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası bu qərarları qeyri-qanuni aktlar kimi qiymətləndirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti 15 iyun 1988-ci il tarixli qərarı ilə kobudcasına Azərbaycanın daxili işlərinə qarşıaraq, DQMV-ni öz tərkibinə qəbul etmək haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycanın digər bölgələrindən yaşayış səviyyəsinə, iqtisadi durumuna görə daha yaxşı vəziyyətdə olan DQMV-nin inkişafı üçün ümumittifaq fondundan güzəşt olaraq sosial-iqtisadi vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə 400 min.manat vəsait ayrılsa da, ermənilərin daha böyük tələblər irəli sürməsi, ayrılan vəsaitin başqa səmtə yönəldilməsi baş

verdi. Erməni lobbisinin təsiri altında olan mərkəz hakimiyyətin və Azərbaycan rəhbərliyinin respublikanın suveren hüquqlarının tapdalanmasına heç bir etiraz etmədiyini görəndə Azərbaycan xalqı çaşqınlıq və həyəcan içərisində idi. Kortəbii mitinqlər, etiraz nümayişləri keçirilirdi.

Qarabağ faciəsinin ilk qurbanları DQMV-nin Əsgəran rayonunda heç bir əsas olmadan qətlə yetirilən iki azərbaycanlı oldu. Eyni zamanda Xankəndində yaşayan azərbaycanlı evlərinin talan edilməsinə başlanıldı. Hadisələrin belə cərəyan etməsi mərkəzin və Ermənistanın dövlət təhlükəsizlik orqanlarına Sumqayıt hadisəsini asanlıqla təşkil etmək üçün şərait yaratdı. Ermənilərin təxribatı ilə törədilmiş Sumqayıt hadisələrindən sonra Ermənistanda hökumətin və «Qarabağ hərəkatı» liderlərinin mütəşəkkil surətdə təşkil etdiyi qanlı antitürk hərəkatı genişləndi. Yüzlərlə azərbaycanlılar vəhşicəsinə qətlə yetirildi, minlərlə insan yaralandı, saysız-hesabsız işgəncələr verilməklə, bədən əzaları kəsildi, gözləri çıxarıldı. 1988-1991-ci illərdə 200-ə yaxın azərbaycanlı kəndindən, həmçinin azərbaycanlıların yaşadığı digər yaşayış məntəqələrindən 230 mindən artıq azəri türkü qovuldu. Ermənistandan azərbaycanlıların bütünlüklə qovulması ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağda da Şuşanın və digər azərbaycanlıların kompakt məskunlaşdığı qəsəbə və kəndlərin əhalisinə mütəmadi hücumlar edildi. Xankəndində azərbaycanlıların, Şuşada isə cavab olaraq ermənilərin evləri, avtomobilləri yandırıldı. Eyni zamanda Ermənistan ərazisində Azərbaycanın Qubadlı rayonunun kəndlərinə, habelə Naxçıvan MSSR-nin kəndlərinə hücumlar edildi.

Mərkəzi hakimiyyət bütün bu hadisələrə biganə yanaşır, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına bütün vasitələrlə yardım edirdi. Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyinin səbsatsızlığı isə bu işlərin həyata keçirilməsinə rəvac verirdi. 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti Azərbaycanın hüquqlarını kobudcasına pozaraq «Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» qərar qəbul etdi. Qərara əsasən birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe olan müvəqqəti Xüsusi İdarə komitəsi (XİK) təşkil edilir, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyətləri dayandırılırdı. Mərkəzi hakimiyyətin bundan əvvəlki qərarları ilə də Dağlıq Qarabağa müstəsna hüquqlar verilmiş, vilayətin bir çox məsələlərinin həlli birbaşa ittifaq nazirlik və qurumlarına tapşırılmışdı. Bununda nəticəsində hələ bir qədər əvvəl vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılmasının təməl daşı qoyulmuşdu.

XİK vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə, onu Azərbaycana bağlayan əlaqələrin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin tam silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşməsinə şərait yaratmışdı. İttifaqın Nazirlər Sovetinin 6 may 1989-cu il tarixli qərarı ilə DQMV-dəki idarə və müəssisələr Azərbaycan SSR-in tabeliyindən çıxarıldı. Həmin il iyunun 13-də XİK-nin yaratdığı imkan və şəraitdə azərbaycanlıların yaşadığı məntəqələrinin blokadasına başlandı. Nəticədə Xankəndindən bütün azərbaycanlılar (14 mindən artıq) qovulub çıxarıldı. Daha sonra bir sıra kəndlərdə azərbaycanlıların bir hissəsi qırıldıqdan sonra, qalanları öz yerlərini tərk etməyə məcbur oldular. Bu məsələlərdə sovet ordu hissələri silahlı erməni quldur dəstələrinə – «saqqallılar»a əməli yardım göstərirdi.

Milli hərəkatın başlanması. Qanlı yanvar. Respublikada siyasi vəziyyətin gərginləşməsi. Sovetlər Birliyinin mərkəzi hakimiyyətinin Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı apardığı şovinist siyasəti, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qanunsuz hərəkatlarına göz yumması, əksinə azərbaycanlılara qarşı törədilən qəddarlıqlara, xüsusən də onların öz doğma yurdlarından qovulmasına, qətlə yetirilməsinə və əmlakının talanmasına yol açması, Azərbaycan ərazilərinin işğalı zəminində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin alovlanmasına gətirib çıxaran addımlar atması, ermənilər tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı nifrət və soyqırım siyasətinin həyata keçirilməsi və bütün bu hadisələrin fonunda Azərbaycan rəhbərliyinin passiv, laqeyd və seyrçi mövqedə durması Azərbaycanda milli hərəkatın başlanmasına güclü təkan verdi. 1988-ci ilin əvvəllərindən başlayan ilk kütləvi və kortəbii etiraz çıxışları sonradan müxtəlif ictimai-siyasi təşkilatların yaranmasına və ümummilli məsələlərin həlli istiqamətində addımlar ata biləcək mütəşəkkil qüvvənin formalaşmasına səbəb oldu.

Xalq hərəkatının kortəbii mərhələsinin ən qızgın dövrü noyabrın 17-də başlandı. «Meydan hərəkatı» adı ilə tarixə daxil olmuş həmin kütləvi mitinqdə respublikanın və onun əhalisinin hüquqlarının müdafiəsi baxımından çoxsaylı tələblər irəli sürülmüşdü və ilk dəfə olaraq 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı qaldırılmışdı. Sonradan mitinqlər dalğası Azərbaycanın digər bölgələrini də bürüdü. 1989-cu ilin iyulunda Azərbaycanda Xalq Cəbhəsi yaradıldı və oktyabrın 5-də respublika Nazirlər Soveti tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alındı.

Dövlət quruculuğunda yeni dəyişikliklər

«Yenidənqurma» hərəkatının ilk dövrlərindən başlayaraq idarəetmədə «sosialist islahatçılığı» kurs götürmüşdü. Faktiki olaraq ölkəni idarə edən KP MK-nın siyasi Bürosunun tərkibində dəyişikliklər edilmiş, bir çox funksiyaların artıq hakimiyyət orqanlarına «qaytarılması» prosesinə rəvac verilmişdi. Yeniliklərin səmərəliliyi üçün «sosialist hakimiyyəti orqanları» kimi sovetlərin partiya orqanları tərəfindən əvvəllərdə mənimsənilmiş rolunun tamamilə bərpa edilməsi zəruri hesab edilmişdi. Bununla belə partiyanın rəhbər rolunu saxlanılırdı. Həmin rolun legitimləşdirilməsi üçün müxtəlif siyasi və təşkilati tədbirlər görülürdü: məsul partiya işçilərinin seçkisi zamanı gizli səsvermə və alternativ seçkilər tətbiq edilirdi.

1988-ci ilin iyununda XIX partiya konfransı konstitusiyaya islahatı ideyasını irəli sürdü və onun layihəsi həmin ilin oktyabrında İttifaqın Ali Soveti tərəfindən qəbul edildi. İlk Konstitusiyaya dövründə olduğu kimi ikipilləli nümayəndəli orqanlar sistemi bərpa olundu: Xalq deputatları qurultayı və qurultayın deputatlarından seçilən Ali Sovet. Bununla yanaşı, geniş səlahiyyətləri özündə cəmləşdirən SSRİ Prezidenti postu təsis edildi.

Prezident qurultay tərəfindən seçilir, sonra isə özü baş naziri təyin edirdi. 1989 və 1990-cı illərdə keçirilən xalq deputatları seçkiləri birbaşa və bərabər formada olmasa da, yeni tipli parlament orqanının yaradılmasına gətirib çıxardı. Lakin prezident hakimiyyətinin legitimliyi tam deyildi, çünki, o xalq tərəfindən deyil, parlament vasitəsilə seçilirdi.

1989-cu il sentyabrın 23-də «Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında» Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaya qanunu qəbul edildikdən (sentyabrın 25-də qüvvəyə minmişdi) sonra SSRİ İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı səlahiyyətlər çərçivəsi respublikanın suveren statusuna uyğun şəkildə müəyyənləşdirilirdi. Qanuna görə, Azərbaycan SSR-in suverenliyi Azərbaycanın tərəfindən öz ərazisinin hər yerində (Naxçıvan MSSR və DQMV və daxil olmaqla) respublikanın bütün çoxmillətli əhalisinin xeyrinə ali qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil həyata keçirilməsində ifadə olunurdu. Respublikada bütün siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni quruculuq, onun inzibati ərazi quruluşu ilə əlaqədar bütün məsələləri Azərbaycan SSR müstəqil həll etməli idi və respublikanın ayrılmaz hüququna aid məsələlərin həllinə hər hansı müdaxilə onun suveren hüquqlarının tapdalanması kimi qiymətləndirilirdi.

Azərbaycanın səlahiyyəti yalnız respublikanın özünün könüllü surətdə SSRİ İttifaqının ixtiyarına verdiyi məsələlərlə məhdudlaşdırdı. Bununla yanaşı, Azərbaycanın sərhədlərinin dəyişdirilməsi (yalnız respublika Ali Sovetinin qərarı ilə onun əhalisi arasında keçirilən referendumla ifadə edilmiş razılıq əsasında), Sovetlər birliyinin tərkibindən azad surətdə çıxma (yenə də respublika əhalisinin ümumxalq səsverməsi yolu ilə), respublikanın təbii və maddi-texniki ehtiyatlarına dair sərəncam vermək (Azərbaycanda torpaq, yerin təkli, meşələr, sular və digər ehtiyatların respublikanın dövlət mülkiyyəti olaraq onun xalqına məxsusluğu təsbit olunurdu), Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi üçün tədbirlər görülməsi, yəni öz ərazisində kompleks iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın təmin edilməsi, respublika ərazisində yerləşən bütün müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi və s. Azərbaycanın müstəsna hüquqları kimi müəyyən edilirdi.

Qanunla respublikanın səlahiyyətlərinə Azərbaycan Konstitusiyasının qəbul edilməsi, Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika və vilayətlər təşkil edilməsi və onların ləğv

edilməsi, respublikanın suverenliyinin, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması, respublikanın xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə rəhbərlik edilməsi, xarici dövlətlərlə bilavasitə münasibətlərin qurulması və s. daxil idi.

1990-cı il mayın 18-də respublikada prezidentlik institutu təsis edildi. Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı olan Azərbaycan Prezidenti ilkin olaraq respublikanın Ali Soveti tərəfindən 5 il müddətinə seçilmişdi. Lakin «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri haqqında» 26 iyun 1991-ci il tarixli qanuna (3 fəsil və 18 maddədən ibarət idi) görə, Prezidentin səsvermə yolu ilə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında respublika vətəndaşları tərəfindən seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Prezident vəzifəsinə namizədlərin sayının məhdudlaşdırılmaması, yaşı 35-dən yuxarı olan və 65-dən yuxarı olmayan Azərbaycan vətəndaşlarının seçkidə iştirak edə bilmələri, seçkilərdə seçicilərin azı 50 faizinin iştirak etdiyi halda seçkilərin etibarlı sayılması, səsvermədə iştirak etmiş seçicilərin səslərinin yarısından çoxunu almış namizədin seçilmiş hesab edilməsi, eyni bir şəxsin dalbadal iki müddətdən artıq bu vəzifədə ola bilməməsi, Azərbaycan Prezidentinin respublikanın xalq deputatı və yerli sovetlərin deputatı seçilə bilməməsi, prezidentin öz vəzifəsinin icrasına respublika Ali Sovetinin iclasında and içdiyi vaxtdan etibarən başlaması və s. normalar qanunla təsbit edilirdi. Bu qanunun əsasında 1991-ci il sentyabrın 8-də prezident seçkiləri keçirildi.

Azərbaycan Prezidenti mühüm səlahiyyətlərə malik idi. Bir çox funksiyalarla yanaşı, Prezidentin zəruri hallarda müvəqqəti prezident idarə üsulu tətbiq etmək hüququ müəyyən edilmişdi. Onun tərəfindən Konstitusiyaya və qanunların əsasında verilmiş fərmanlar respublika ərazisində məcburi qüvvəyə malik idi.

Toxunulmazlıq hüququna malik olan prezident yalnız Azərbaycan Konstitusiyasını və qanunlarını pozduğu hallarda respublika Ali Sovetinin qərarı ilə vəzifədən uzaqlaşdıra bilərdi. Belə qərar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Nəzarəti Komitəsinin rəyi nəzərə alınmaqla, respublika xalq deputatlarının ümumi sayının üçdə iki səs çoxluğundan az olmayaraq Ali Sovetin təşəbbüsü ilə qəbul edilə bilərdi. Azərbaycan Prezidenti bu və ya digər səbəblərə görə öz vəzifələrini icra edə bilmədikdə, yeni prezident seçilənədək (üç ay müddətində) onun səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri, bu mümkün olmadıqda isə Nazirlər Sovetinin sədri həyata keçirməli idi.

Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsi, respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün tədbirlər hazırlanması məqsədilə Azərbaycan Prezidenti yanında Prezident Şurası adlanan qurum fəaliyyət göstərirdi. Şuranın üzvləri respublika Prezidenti tərəfindən təyin edilirdilər. Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəyə görə Prezident Şurasının tərkibinə daxil idi. Respublika Ali Sovetinin sədri Prezident Şurasının iclaslarında iştirak etmək hüququna malik idi.

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti respublikada ali dövlət hakimiyyəti olmaqla geniş səlahiyyətlərə malik idi. Ali Sovetin səlahiyyətləri suverenlik haqqında 1989-cu il qanunu ilə bir qədər də genişləndirilmişdi. Konstitusiyanın qəbulu və ona dəyişikliklərin olunması, respublikanın milli-dövlət quruluşunun bütün məsələlərinin həll edilməsi, daxili və xarici siyasətin formalaşdırılması, hökumətin tərkibinin, ali vəzifəli şəxslərin (Prezident istisna olmaqla) təsdiqi (onlardan bəziləri Prezidentin təqdimatı ilə Ali Sovet tərəfindən vəzifəyə təyin və ya azad edilirdilər), bütün instansiyadan olan məhkəmələrə xalq hakimlərinin seçilməsi, hökumətin təklifi ilə nazirlik və dövlət komitələrinin təşkili və ya ləğvi, respublikanın iqtisadi və sosial inkişafına dair perspektiv dövlət planlarının və mühüm proqramların təsdiqi, dövlət büdcəsinin təsdiq olunması, yerli sovetlərin fəaliyyətinə istiqamət verilməsi, vətəndaşların, ictimai təşkilatların hüquqi statusunun müəyyən edilməsi, diplomatik nümayəndəlik və konsulluqların, eləcə də beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəliklərin açılması məsələlərinin həlli, Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələrinin təsdiqi, ümumxalq səsverməsi keçirmək haqqında qərarların qəbulu, Konstitusiyanın və qanunların ərhi, respublikanın suveren

hüquqlarını pozan İttifaq aktlarının qüvvəsinin dayandırılması və onların ləğvi məsələsinin qoyulması, fəvqəladə vəziyyət elan olunması və prezident idarə üsulunun tətbiqi barədə Azərbaycan Prezidentinin qərarının təsdiq edilməsi və s. səlahiyyətlər Ali Sovetə məxsus idi.

Respublika Ali Sovetinin deputatlarının ümumi sayı 450 nəfərdən 360 nəfərə qədər azaldıldı. Deputatların iki səlahiyyət müddətindən artıq seçilə bilməməsi müəyyənləşdirildi. Xalq deputatları sovetləri tərəfindən seçilən və ya təyin edilən vəzifəli şəxslər (xalq hakimləri istisna olmaqla) də öz vəzifələrində dalbadal iki müddətdən artıq qala bilməzdilər. Xalq deputatlarının seçilməsi qaydası 1990-cı il iyunun 26-da qəbul edilən «Azərbaycan SSR xalq deputatlarının seçkiləri haqqında» qanunla nizamlanırdı. Xalq deputatları sovetlərinə seçkilər çoxmandatlı seçki dairələri üzrə keçirilirdi. 18 yaşa çatmış şəxslər aktiv, 21 yaşa çatmış vətəndaşlar isə passiv (yerli sovetlər üçün 18 yaş) seçki hüququna malik idilər. İkidən artıq sovetin xalq deputatı seçmək qadağan edilirdi.

Azərbaycanda ali icra və sərəncam orqanı (respublika hökuməti) Nazirlər Soveti idi. Bütün dövlət idarəetmə məsələlərini həll etmək səlahiyyətlərinə malik olan Nazirlər Soveti respublika Ali Sovetinin hər çağırışının birinci sessiyasında təşkil edilirdi və öz işi haqqında onun qarşısında hesabat verirdi. Nazirlər Soveti öz fəaliyyəti haqqında, eyni zamanda respublika Prezidentinə müntəzəm məlumat verməli idi. Ali Sovet öz təşəbbüsü və ya respublika Prezidentinin təklifi ilə xalq deputatlarının ümumi sayının üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərar əsasında hökumətə etimadsızlığını ifadə edə bilirdi ki, bu da onun istefasına səbəb olurdu.

Nazirlər Sovetinin tərkibinə onun sədri, birinci müavinləri və müavinləri, nazirliklər və dövlət komitələri, Nazirlər Sovetinin daimi orqanı olan Rəyasət heyəti, ayrı-ayrı sahələr üzrə yaradılan daimi komissiyalar, müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi, hökumət qərarlarının layihələrinin hazırlanması üçün təşkil edilən müvəqqəti komissiyalar və digər işçi orqanlar daxil idi. Nazirlər Sovetinin Azərbaycan Konstitusiyasına, qanunlara, Ali Sovetin qərarlarına, Prezidentin fərmanlarına uyğun olaraq qəbul etdiyi qərar və sərəncamlarının icrası respublikanın bütün ərazisində məcburi səviyyə dəşiyirdi.

Nazirlər Sovetinin sədri Azərbaycan Prezidentinin təqdimatı ilə Ali Sovet tərəfindən təsdiq edilirdi. Respublika hökuməti Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin qərar və sərəncamlarının icrasını dayandırmaq, habelə DQMV xalq deputatları sovetinin icraiyyə komitəsinin, rayon və şəhər XDS icraiyyə komitələrinin qərar və sərəncamlarını ləğv etmək, nazirliklərin dövlət komitələrinin, öz tabeliyində olan başqa orqanların aktlarını ləğv etmək hüququna malik idi.

1990-cı ilin mayında Azərbaycanda ali konstitusiya nəzarəti orqanı olan Konstitusiya Nəzarəti Komitəsinin təşkilinə başlandı. Konstitusiya nəzarəti haqqında qanuna uyğun olaraq Komitə respublikanın Ali Soveti tərəfindən siyasət və hüquq sahəsində mütəxəssislər sırasından 10 il müddətinə seçilən sədrdən, sədr müavinindən və 9 üzvdən, o cümlədən Naxçıvan MSSR-in və DQMV-nin nümayəndələrindən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərməli idi. Komitə üzvləri öz vəzifələrini yalnız Azərbaycan Konstitusiyasının əsasında müstəqil şəkildə həyata keçirməli idilər.

Məhkəmə sistemi. Prokurorluq. Arbitrac. 1990-cı il 26 iyun tarixli «Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında» qanun məhkəmə sistemiin təkmilləşdirilməsini və bir sıra yenilikləri nəzərdə tuturdu. Birinci instansiya məhkəməsində mülki və cinayət işlərinə kollegial olaraq – hakimlərdən və xalq iclasçılarından ibarət tərkibdə baxılırdı. Bununla yanaşı, qanun yenilik olaraq yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri haqqında işlər üzrə, habelə törədilməsi üçün qanunla ölüm cəzası, yaxud 10 ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulmuş cinayətlər haqqında işlər üzrə müttəhimin təqsirkalığı məsələsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada andlılar məhkəməsi (xalq iclasçılarının geniş kollegiyası) tərəfindən həll olunmasını müəyyən edirdi. Kassasiya və nəzarət qaydasında müvafiq məhkəmələrin kollegiyalarında işlərə üç hakimdən ibarət tərkibdə, məhkəmələrin Rəyasət heyətində işlərə

rəyasət heyəti üzvlərinin yarıdan çoxunun iştirakı ilə, Ali məhkəmənin Plenumunda isə işlərə onun tərkibinin 2/3 hissəsi olduqda baxılırdı.

Azərbaycanın Dövlət arbitracının tərkibinə ona rəhbərlik edən və respublika Ali Soveti tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilən Baş dövlət arbitri, Baş dövlət arbitrləri, Naxçıvan MSSR və DQMV-nin dövlət arbitrləri daxil idi. Dövlət arbitracında üzvləri Ali Sovet tərəfindən təyin olunan və Baş dövlət arbitrindən (sədr), onun tərkibdə kollegiya yaradılırdı. Arbitrac tərəfindən işlərə maraqlı təşkilatların, onların yuxarı orqanlarının, prokurorun, habelə arbitracın öz təşəbbüsü ilə baxılırdı. Qətnamə çıxarılmamışdan əvvəl dövlət arbitri tərəflər arasında razılığın əldə edilməsinə çalışmalı, bu mümkün olmadıqda, habelə tərəflər, yaxud onlardan biri gəlmədikdə təkbaşına qətnam çıxarmalı idi. Qanunvericilikdə xüsusilə mürəkkəb işlər üzrə mübahisələrə üç dövlət arbitri tərəfindən, yaxud tərəflərin iştirakı olmadan baxılması halları da müəyyən edilmişdi.

1990-cı il 26 iyun tarixli məhkəmə quruluşu haqqında qanunun 14-cü maddəsinə görə şübhə edilən şəxs, təqsirləndirilənin və müttəhimin müdafiə hüququ qanunla müəyyən edilmiş qaydada müvafiq olaraq tutulma, həbsə alınma və ya ittiham vermə anından müdafiəçinin iştirakı yolu ilə təmin edilməli idi.

NƏTİCƏ

İqtisadi və siyasi sahədə «yendənqurma» partiya elitesi mühafizəkr qanadının ciddi müqaviməti nəticəsində problemlərlə üzləşmişdi. Siyasi sahədə mövqeləri getdikcə sarsılan mühafizəkarlar təsərrüfata rəhbərlikdə köhnə, qeyri-iqtisadi metodlardan əl çəkməyə imkan vermirdilər. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə göstəricilər getdikcə aşağı düşürdü. İnflyasiya təmayülləri artmağa doğru istiqamətlənmişdi. «Yenidənqurma» iqtisadiyyata ciddi zərbə vurmaqla yanaşı, cəmiyyəti siyasətləşdirdi, Kommunist partiyasının nüfuzunu sarsıtdı və imperiyanın daha dərin böhrana düşməsinə yol açdı.

Şuar mahiyyətindən uzağa getməyən, əksinə bütün sahələrdə ziddiyyətlərin dərinləşməsinə gətirib çıxaran «yenidənqurma» tədbirləri Azərbaycan üçün daha ağır fəsadlarla nəticələndi. İlk əvvəl həmin tədbirlərin cəlbədedici məqsədləri Azərbaycan xalqında, xüsusən ziyalılarda böyük ümidlər doğuruşdu. Xalq arasında demokratik ideyalar yayılırdı. Həmin illərdə mühüm sosial-iqtisadi, mənəvi-intellektual, siyasi inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan xalqının türkdilli respublikalarla, ələlxüsus Türkiyə ilə əlaqələri genişləndirməyə cəhd göstərməsi rus şovinistləri, qatı erməni millətçiləri tərəfindən potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Çox keçmədən «yenidənqurma» tədbirlərinin əsl mahiyyətini və onun acı nəticələrini Azərbaycan xalqı öz taleyində dərk etməli və yaşamalılı oldu.